DETI MODRÉHO NEBA A ZELENEJ STEPI

Kumáni, Mongoli a iní nomádi v dejinách Slovenska

MICHAL HOLEŠČÁK

ma maš

m a
m a š

DETI MODRÉHO NEBA A ZELENEJ STEPI

Kumáni, Mongoli
a iní nomádi
v dejinách Slovenska

MICHAL HOLEŠČÁK

m a
m a š

Michal Holeščák
Deti modrého neba a zelenej stepi
Kumáni, Mongoli a iní nomádi v dejinách Slovenska
Prvé vydanie

www.mamasknihy.sk
info@mamasknihy.sk

Slovak edition ©Vydavateľstvo MAMAŠ 2026
All rights reserved

ISBN 978-80-8268-275-8

OBSAh

Predslov 8

1. kapitola

Kočovníci 11
Kumáni a ich pôvod 19
Prvé nájazdy 24
Legenda o princovi Ladislavovi 26
Hegemóni na stepi 30
Na druhý breh Dunaja 34
Nešťastný Šalamún 37
Pád Pečenehov 39
Kumánska pomsta 42
Ďalšie strety s Rusou 43
Tugorkan a Bonjak na vrchole síl 45
Zrada 48
Starý vlk 52
Tragická porážka na rieke Suteň 55
Koniec prašivého Bonjaka 60
Kamenní strážcovia stepí 62
Cisár Ján, zhuba kočovníkov 67
Potomkovia Tatarovi 69

Pieseň stepi 70
Diví a nediví Kumáni 72
Podunajskí Kumáni 79
Posledné vzopätie 83
Počiatok konca 88

2. kapitola

Vzostup Čingischána 91
Reformy 98
Národ lukostrelcov 100
Spanilá jazda a bitka na rieke Kalka 106
Kumáni v problémoch 113
Smrť Čingischána 118
Pošta pre chána 121
Veľká výprava sa začína 122
Utečenci 126
Kuten a jeho rod 128
Prvý mongolský vpád do Uhorska 131
Mongoli na dnešnom Slovensku 142
Ústup či útek? 150

3. kapitola

Následky invázie 155
Cháni Západu 157
Návrat Kumánov do Uhorska 163
Dve občianske vojny 169
Kumánsky kráľ 175

Chaos v Uhorsku **180**
Nogaj a jeho susedia **186**
Druhý mongolský vpád do Uhorska **190**
Nogajov rival **194**
Kráľovi pohania **196**
Smrť Ladislavova **204**
Nogajov ortieľ **208**
***Úlus* sa odvracia od Západu** **213**
Koniec Kumánov v Uhrách **217**

Doslov **222**

Chronológia **227**

Glosár **231**

Použitá literatúra **234**

O autorovi **246**

PREDSLOV

Dokiaľ sem Kumáni
neprišli pohani,
nepočul si vady
v Uhrách, ani zrady.

Priniesli Kumáni
pohánku do krajny,
a za nimi prišli
psohlavci Tatari.

Otvorme naše rozprávanie slovami Jána Kollára, ktorý túto krátku historizujúcu básničku zapísal v diele *Národné spievanky*.[1] Odhliadnuc od jej zdroja, ktorý nepoznáme, vystihuje štruktúru diela, ktoré čitateľ momentálne drží v rukách, ako aj jej dvoch hlavných protagonistov. Sú nimi Kumáni a Tatári alebo Mongoli, ako sami seba nazývali a ako ich budeme volať aj my. Obe tieto historické etniká, alebo lepšie povedané zoskupenia rôznorodých národov, vznikli v približne rovnakom geografickom priestore Strednej Ázie, no významne pôsobili aj na prostredie strednej a východnej Európy, v ktorom dnes žijeme. Nešlo však len o jednosmerné ovplyvňovanie. Náš región rovnako spätne ovplyvnil ich samotných a bez kontaktov s obyvateľstvom dnes už neexistujúcich kráľovstiev, cárstiev a ríš Európy by sa neboli stali takými, ako ich vidíme dnes cez prizmu moderných historických

1 J. Kollár. *Národnie spievanky.* Bratislava, 1953.

vied. A hoci podstatnú časť histórie boli Kumáni a Mongoli zaprisahanými nepriateľmi, či minimálne oponentmi, mali jednu vec spoločnú – spôsob života a prežitia, ktorý nazývame nomádizmus alebo kočovníctvo. Práve tento základný rys ich od usadlých poľnohospodárskych spoločenstiev odlišoval tak dramaticky, že keď o nich čítame v historických správach a kronikách, cítime až akýsi úžas či odpor a hrôzu nad niečím absolútne cudzím a nepochopiteľným. V niektorých prípadoch sa dá dokonca hovoriť až o fascinácii neznámou, čudnou kultúrou, ktorá sa vtedajšiemu Európanovi zdala barbarská a akoby z iného sveta. Boli to však ľudia ako my. Po stáročiach spolunažívania, pravdaže, často nie mierového, ich však aj my môžeme považovať za súčasť svojej histórie.

Na tomto mieste považujem za nutné poznamenať, že táto kniha nemá možnosť do detailov rozobrať celý rozľahlý kočovnícky svet vrcholného stredoveku. Na túto tému existuje celá knižnica historických, archeologických, lingvistických, etnologických a iných typov publikácií, z ktorých vychádzam a ktorých najvýznamnejšie sú citované ako zdroje pri jednotlivých odsekoch. Dielo, ktoré momentálne držíte v rukách, by malo slúžiť na poodhalenie závoja, za ktorým sa skrýva svet, ktorého obyvatelia nám po sebe zanechali len málo priamych dôkazov o svojom živote a spôsobe myslenia. Vydajme sa ho aspoň sčasti preskúmať na viac než šesťtisíc kilometrov dlhej ceste, ktorá zaberá obrovský kus sveta, a to od našej malej krajiny schúlenej medzi Karpatami a Dunajom až po posvätné vrchy tajomného Altaja a nedozerné roviny ďalekého Mongolska.

1. KAPITOLA

Kočovníci

Ešte predtým, než začneme hovoriť o konkrétnych udalostiach, ktoré sa zachovali na stránkach starých kroník, a o nálezoch, ktoré po kočovníkoch nachádzame v zemi, musíme si odpovedať na jednu zásadnú otázku. Kto sú to vlastne kočovníci? Bez toho, aby sme zachádzali do vedeckých poučiek,[2] pozrime sa na to z praktického hľadiska. Ľudia sa od počiatkov snažili prežiť v prírodných podmienkach, do ktorých sa narodili, a to, ako si zadovažovali potravu, výrazne ovplyvňoval ich spôsob života. Už prehistorickí lovci nasledovali svoju korisť, ktorá sezónne putovala

2 Prípadný záujemca o hĺbkovú analýzu toho, ako etnografi, sociológovia, historici a archeológovia definujú nomádov, by nemal vynechať dve základné práce. Prvou je A. Khazanov. *Nomads and the outside world. Second edition*. Wisconsin 1993 a druhou R. Cribb. *Nomads in archaeology*. Cambridge 1991.

za lepšími pastvinami. Na tom istom základe spočíva aj kočovnícky, pastiersky spôsob života, ibaže zver nie je divá, ale zdomácnená. Už nie divá zver určovala, kde si človek rozloží tábor, a jeho stáda ho nasledovali. Tam, kde nebolo možné pestovať plodiny a fixovať sa tak na jednu lokalitu, boli ľudia nútení viesť život v neustálom pohybe. Nešlo však o bezprizorné blúdenie, ako si to v stredoveku mysleli niektorí cestovatelia nekonečnou stepou.

Nomádi sa vždy hýbu s jasným zámerom nájsť čo najlepšie prostredie pre svoje zvieratá s dostatkom trávnatého porastu a vody na ich napojenie. Na miesta svojich táborov sa obvykle opakovane vracali, kým ich sama príroda a vyťaženosť pastvín nedonútili presunúť sa inam. V zime sa kočovníci ťahali spravidla na juh, do závetrí vrchov alebo oblastí v blízkosti mora, kde snehová pokrývka nebýva natoľko hrubá, aby si zvieratá spod nej nemohli vyhrabať trávu kopytami. Na leto sa zas presúvali do trochu chladnejších, a teda aj vlhkejších zón na hranici s lesostepou, kde je dostatok vody a menšia horúčava, akú by museli znášať, keby zostali v zimoviskách. Toto sú dva hlavné orientačné body, medzi ktorými sa putujúci mohli na kratší čas zastaviť a dopriať sebe aj zvieratám trochu oddychu.

Kočoviská sa takmer nemenili počas dlhého obdobia, minimálne od doby železnej. Nomádi boli často charakterizovaní ako ľudia, čo žijú v plstených stanoch v dočasných táboroch. Toto obydlie, ktorého biele siluety sú dodnes roztrúsené po stepiach aj vysokohorských lúkach Strednej Ázie, v turkických jazykoch nazývajú jurta a po mongolsky je to *ger*. Má kruhový pôdorys, nízke steny bez okien a kopulovitú strechu. Kostra jurty pozostáva z ľahkej skladacej konštrukcie z tenkých dlhých líšt, ktoré sú zviazané do rozťahovacej mriežky a tvoria stenu. Na hornom okraji tejto mreže sú pripevnené tyče, ktoré držia drevenú konštrukciu strešného otvoru nazývaného *toono*, ktorý má ako symbolickú,[3] tak aj praktickú funkciu komína a svetlíka. Celá konštrukcia je pokrytá plstenými plachtami prírodnej béžovej či bielej farby. Jurta je nesmierne praktickým domovom, dá sa bez väčšej námahy zložiť do pomerne malého balíčka a vďa-

3 Duša mŕtveho opúšťala svet práve cez *toono*. Jeho charakteristická silueta zdobí napríklad vlajku Kirgizska.

ka kruhovému tvaru je mimoriadne odolná voči vetru, ktorý na otvorených pastvinách duje bez zábran a odnesie všetko, do čoho sa dokáže oprieť.[4] V strede jurty sa nachádza ohnisko, ktoré domov osvetľuje a vykuruje, spí sa na skladacích posteliach alebo na zemi na jednoducho ustlaných hrubých plstených dekách či kobercoch. Dvere dnes bývajú najčastejšie drevené a s bohatým zdobením, no v minulosti namiesto nich slúžili omnoho spratnejšie pláty, ktoré bývali taktiež z hrubej plsti. Rozmery stanu boli rôzne, od takých s polomerom dvoch až troch metrov, ktoré sa dali celé postaviť na voz a používali sa aj počas presunu, až po obrovské konštrukcie, ktorými nepohrdli ani bohatí cháni. Počet júrt v jednom kočovisku závisel, samozrejme, od veľkosti rodiny alebo rodového celku, ktorý spolu žil. V zime sa z praktických dôvodov nomádi spájali do väčších celkov, zatiaľ čo v lete a na jar sa zvykli viac roztrúsiť v teréne.

Vzdialenosť letného a zimného tábora v zásade závisela od prirodzených podmienok terénu. V horských oblastiach, kde je pohyb hlavne vertikálny, to môže byť len niekoľko málo kilometrov, v stepných rovinách sú tých kilometrov aj stovky. Samotné kočoviská a trasy k nim sa dynamicky menili. Pastiersky spôsob života zásadne ovplyvňujú výkyvy počasia a aj krátkodobé zmeny v zrážkach alebo teplotách. Nomádi sa musia adaptovať na meniace sa prírodné podmienky prostredia, v ktorom sa pohybujú. Aj jeden suchý či inak nepriaznivý rok môže vykynožiť množstvo dobytka a znehodnotiť pastviny, čo donúti ľudí presunúť sa do lepších podmienok. Na druhú stranu treba uviesť, že podnet k migrácii predstavovali aj priaznivé podmienky. Dlhšie dažde a kvalitná pastva viedli najskôr k populačnej explózii zvierat a následne aj ľudí, čo rozšírilo možnosti expanzie a vojenských výbojov. Kočovníci sa spravidla posúvali naprieč stepným pásmom, na ktorom si vedeli veľmi dobre zadovážiť živobytie. Systematické ovládnutie susedných krajín s poľnohospodárskym obyvateľstvom nastalo až v momente, keď si nomádi vytvorili politicky dostatočne stabilný útvar, ktorý

4 Jej výhody sme viackrát s mojimi priateľmi otestovali naživo. Na podujatiach rekonštruujúcich život v stredoveku sme často bez akýchkoľvek problémov prečkali aj búrky, ktoré demolovali klasické štvorhranné stany, hoci boli menšie aj nižšie ako naša jurta.

následne tieto územia dokázal udržať. To však bolo skôr výnimkou ako pravidlom. Predsa len, spôsob života bol v minulosti jedným z najkonzervatívnejších faktorov. Nomádi dobrovoľne opustili step a vzdali sa svojej kočovníckej podstaty len v krajných prípadoch, keď nemali na výber, pričom k tomu najčastejšie dochádzalo pod vonkajším vplyvom.

Opíšme si ešte trochu bližšie prírodné prostredie, ktoré kočovníci obývali. Hoci sa môže zdať, že pojem eurázijská step, o ktorej v tejto knihe budeme najčastejšie hovoriť, predstavuje nejaký celistvý a homogénny prírodný útvar, nie je to úplne pravda. Toto územie zaberá asi 8 000 kilometrov od Karpatskej kotliny až po Mandžusko v dnešnej severovýchodnej Číne a približne 1 000 kilometrov zo severu aj na juh, kde viac alebo menej plynule prechádza do ďalších ekologických zón. Táto trávnatá „diaľnica" je prerušená len pohorím Altaj, ktoré ju rozdeľuje na dve časti – východnú a západnú. Hoci sú tieto celky v princípe podobné, pomerne výrazne sa odlišujú, čo sa týka podnebia a najmä objemu zrážok.

Východná step, na ktorej svoje počiatky našli hlavne Mongoli, je charakteristická vnútrozemským podnebím s veľkými rozdielmi medzi sezónnymi teplotami a s nižším objemom zrážok. Zároveň je celkovo vo vyššej nadmorskej výške ako zvyšok stepí. Zimy sú tu tuhšie a letá suchšie, podmienky na pestovanie plodín takmer nulové, a preto sa iný ako pastiersky spôsob získavania obživy dodnes neujal. V podstate tu neexistujú ani veľké rieky, v mnohých častiach sú vodné toky na východnej stepi skôr sezónne. Tam, kde je jeden deň prázdne koryto, sa po jednom silnom daždi valí v priebehu niekoľkých hodín či dní divá riava.

Západne od Altaja sa už podnebie postupne zmierňuje, hoci najpríjemnejšie podmienky sú až v európskej časti, západne od riek Ural a Volga.[5] Aj iné veľké rieky, ktoré step križujú zväčša v severojužnom smere, fungovali ako orientačné línie pri sezónnych migráciách, keďže sa na ne nedalo spoľahnúť ako na zdroj vody, na rozdiel od situácie vo východných častiach stepi. Samozrejme, ide o hrubé delenie eurázijského stepného pásu, ktoré len udáva kontúry

5 Tu sa naplno prejavujú teplé atlantické cyklóny, ktoré zabezpečujú miernejšie teploty a vyšší počet zrážok.

toho, v akom prostredí sa nachádzame. Vedci definovali množstvo ďalších celkov a podcelkov, ktoré sú špecifické či už mikroklímou, pôdnymi typmi, alebo flórou a faunou (tie však nemáme v tomto všeobecnom nomádskom príbehu kapacitu opísať). Dôležitá vec, ktorú si musíme uvedomiť a mať na pamäti, je, že aj taký homogénny celok, akým sa step pre nezainteresovaného pozorovateľa môže zdať, je rozmanitý a komplexný prírodný systém. Kočovníci využívali všetky prirodzené danosti konkrétneho terénu a zároveň sa snažili minimalizovať nevýhody, ktoré im príroda hádzala pod nohy alebo, presnejšie povedané, pod kopytá.

Od ekologických faktorov totiž výrazne závisí zloženie stád, o ktoré sa nomádi starajú. Prírodné podmienky určujú, akým druhom sa bude dariť lepšie na danej pastvine. Najideálnejší stav však predstavuje rozmanité stádo, ktoré v prípade, že choroba alebo iné okolnosti postihnú jednu jeho zložku, bude mať stále dostatok síl uživiť svojich pastierov. Jednoznačne najdôležitejším zvieraťom pre stredovekých kočovníkov bol kôň. Používal sa na prepravu ľudí aj všetkého ich imania, no aj na mäso a mlieko, ktoré v rôznych

Kočujúci Kumáni podľa poľskej kroniky z 15. storočia. Zachytáva dynamiku presunu medzi kočoviskami. Jurty sú rozložené na dvojkolesových vozoch a počas presunu sa v nich dá bývať aj bez toho, aby sa skladali na zem. Zdroj: Wikimedia Commons.

formách patrí medzi špecifiká nomádskej stravy, a samozrejme bol nenahraditeľný aj vo vojne. Nomád bol v stredoveku bez svojho koňa prakticky mŕtvy – ako na bojisku, tak mimo neho. Stepného koňa by sme podľa dnešných chovateľských štandardov považovali skôr za poníka, keďže sa jeho priemerná výška pohybovala niekde okolo 140 centimetrov v kohútiku. Boli to však na svoj vzrast veľmi silné a odolné zvieratá, ktoré sa dokázali uživiť aj v podmienkach, kde by moderné šľachtené plemená zahynuli v priebehu niekoľkých dní. Stepné kone nepoznali po dlhý čas svojej existencie ani stajňu, ani seno. Celoročne boli chované v stádach na pre ne prirodzenej otvorenej pastve, teda v podstate v rovnakých podmienkach ako ich divožijúci príbuzní. Aj zloženie konského stáda sa podobalo tomu divokému. Spravidla ho viedol jeden dominantný žrebec, ktorý zabezpečoval rozmnožovanie, ale aj ochranu žriebät a kobýl pred menšími predátormi. Na rozdiel od divých koní však kočovníci chovali aj valachy, teda kastrované samce, ktoré používali aj na prepravu, aj na boj. Z konského chrbta pastier kontroloval aj ostatné zvieratá.

Veľký rohatý dobytok sa používal aj na prepravu, na ťahanie vozov a nosenie nákladu, no choval sa hlavne, rovnako ako dnes, na mlieko a mäso. Hoci je jeho výnos v tejto oblasti najvyšší zo všetkých zvierat, ktoré nomádi chovali, kravy spotrebúvajú veľa vody, a preto sú vhodnejšie na trávnaté územia v centre stepi, kde je dostatok miest na napojenie a rozľahlejšie pastviny. Oproti nim sú menšie kopytníky omnoho adaptabilnejšie a je možné ich chovať aj v suchších, polopúšťových oblastiach. Čo sa týka kostrových pozostatkov oviec a kôz, ak sa nenájde hlava, sú takmer identické, no ich spôsob získavania potravy a samotné využitie sa dosť odlišuje. Kým ovce spásajú selektívne, kozy doslova požerú všetko, na čo sa pozrú, vrátane suchých kríkov, a sú tak logicky vhodné do odlišných typov terénu. Nomádi obvykle chovali oba druhy, pričom ich pomer sa líšil podľa toho, či kočovali viac v trávnatých, alebo suchších oblastiach.

Posledný druh dobytka, ktorý je pre naše rozprávanie relevantný, je ťava, konkrétne jej dvojhrbý variant. Ťavy sa najčastejšie chovali

v suchších oblastiach v južnej časti eurázijského stepného pásma,[6] kde sa využívala ich sila najmä na prepravu tovarov, no rovnako ako iný chovný dobytok poskytovali aj mlieko, mäso či vlnu. V špecifických častiach nami skúmaného územia, samozrejme, existovali aj iné druhy zveri, okolo ktorej sa kočovníci pohybovali. Príkladom môžu byť soby v severnom Mongolsku a na východe Sibíri alebo jaky vo vysokých horách Tibetu, no keďže tieto zvieratá je takmer nemožné chovať inde ako v ich prirodzenom prostredí, nikdy sa nerozšírili medzi pastierov v globálnom meradle.

Od chovanej zveri sa odvíjal aj jedálniček kočovníkov, ktorý sa Európanom zdal pomerne málo pestrý. Cestovatelia opisujú len mäso, často surové, mlieko a syry. Samozrejme, záležalo od sezóny. Počas jari a leta, keď mal dobytok mladé, sa konzumovalo najmä mlieko a výrobky z neho, v zimnom období zas mäsové produkty. Podľa iných očitých svedkov však kočovníci do istej miery konzumovali aj plodiny ako proso či jačmeň a veľmi pravdepodobne aj pohánku, ktorá sa spomína v úvodnej básni. Obilniny pestovali buď v zimoviskách, kde od zasiatia počas skorej jari stihli niektoré druhy dozrieť pred presunom do letných táborov, alebo ich získavali od susedného usadlého obyvateľstva. V cestopise zo 14. storočia sa nám zachovali dokonca aj viaceré recepty, odpozorované v pričiernomorských stepiach.[7] Jedným z nich bola polievka z istej odrody prosa, kočovníci ho nazvali *dúgí* a polievku varili s akýmkoľvek mäsom, ktoré mali po ruke. Porciu si následne už každý podľa chuti doplnil kyslým mliekom alebo akýmsi tvarohom. Druhým pokrmom bolo jedlo nazvané *burkani*. Podľa opisu to boli akési neplnené pirôžky, ktoré sa po uvarení polievali opäť kyslou smotanou. Na chánovom dvore sa podávalo konské a iné mäso s rezancami varenými v mlieku. Nápojom jednoznačne dominovalo už spomínané kobylie mlieko, ktoré sa v jemne fermentovanej forme nazýva *kumys* alebo *airag*. Jeho zloženie je zo všetkých živočíšnych mliek najpodobnejšie tomu ľudskému. Ďalší fermentovaný nápoj,

6 Azda každý čitateľ si dokáže predstaviť karavánu dvojhrbých tiav tiahnucich Hodvábnou cestou cez Strednú Áziu.

7 Zapísal ich marocký cestovateľ Ibn Battuta. H. Gibb (prekl.). *The travels of Ibn Battuta. Volume II*. Cambridge 1962.

no z prosa *dúgí,* bol na stepi známy ako *buza* a nápoj s rovnakým názvom si aj dnes môžete kúpiť na území, ktoré sa rozprestiera od balkánskych krajín cez Turecko až po Strednú Áziu.

Nomádska spoločnosť by nefungovala bez jasne rozdelených úloh a zodpovedností. V skratke sa dá povedať, že muži sa venovali vojne a ženy domácnosti, no vo viacerých prípadoch sa ich roly prelínali. Pri výchove sa spočiatku vôbec nebral zreteľ na pohlavie a ako chlapci, tak aj dievčatá museli byť rovnako schopní prežiť v drsnom prostredí a zastať akúkoľvek prácu. Obe pohlavia sa od prvých krokov učili aj jazdiť na koni, aj strieľať z luku. Každý člen spoločnosti musel vedieť zahnať, podojiť a inak obriadiť dobytok, opraviť si poškodené sedlo či zaplátať nohavice. Túto časť oblečenia nosili aj ženy, niekedy dokonca aj v prenesenom zmysle slova. Dnešní historici a etnológovia často hovoria o akejsi rodovej rovnosti, čo ale netreba brať optikou dnešnej spoločnosti. Je však pravda, že vo viacerých aspektoch mala žena v stepi oveľa silnejšie postavenie ako žena v usadlých spoločnostiach Európy aj Ázie. Jeden muž mohol mať viacero manželiek, z ktorých spravidla jedna bola najvýznamnejšia, no vždy bolo dôležité, aby sa o všetky dokázal náležite postarať. A to platilo aj po jeho smrti. V záujme zachovania rodových zväzkov aj čisto kvôli praktickej potrebe prežitia na stepi bolo bežné, ba dokonca žiaduce, aby sa za vdovy oženil brat či syn zosnulého. Samozrejme s výnimkou svojej matky. Logicky sa nie často stávalo, že sa z takýchto zväzkov, najmä ak šlo o výrazný vekový rozdiel, rodili ďalší potomkovia, no ovdovelá žena zostávala členkou rodiny a bolo o ňu postarané rovnako ako za života jej manžela.

Týmto pomerne rozsiahlym úvodom som sa snažil obsiahnuť základné aspekty každodenného života kočovníkov, aby si čitateľ dokázal urobiť predstavu, čo ich definovalo. Vrhnime sa teraz už na konkrétnych protagonistov nášho rozprávania a začnime s tým možno pre nás menej známym etnikom, a to s Kumánmi.

Kumáni a ich pôvod

Ako som spomínal, pojem Kumáni bol ešte donedávna takmer neznámy, no aj vďaka popkultúre sa ich viac či menej pokrivený obraz začína dostávať aj do povedomia slovenského čitateľa. Keďže sú jednoznačne zatienení známejšími nomádskymi etnikami, ako sú napríklad Skýti, Huni, Maďari či Mongoli, málokto vie, akú veľkú stopu zanechali nielen v Uhorsku všeobecne, ale konkrétne aj na území dnešného Slovenska.

Kto teda boli Kumáni a odkiaľ prišli? Na prvý pohľad jednoduchá otázka, no s nie veľmi jednoznačnou odpoveďou, a to z viacerých dôvodov. Ako prvé je nutné poznamenať, že o kočovníckych ľuďoch, národoch či etnikách nikdy nie je možné hovoriť ako o jednoliatom celku. Podstatou nomádskeho spôsobu života je mobilita a dynamické vzťahy s okolím. Jednotlivé rodiny a klany sa môžu podľa potreby spájať a deliť, či už v závislosti od prírodných podmienok, alebo všadeprítomných stretov a vojen, o ktoré nie je núdza ako u usadlých spoločností, tak ani na stepi. Ďalším faktorom, prečo je prapôvod Kumánov zahmlený, je fakt, že po sebe nezanechali nijaké písomné svedectvá. Z historického hľadiska poznáme iba vonkajší pohľad, ktorý môže byť skreslený neznalosťou, časovým odstupom alebo zaujatosťou daného zapisovateľa.[8] Našťastie však vďaka pomerne veľkému množstvu archeologických nálezov môžeme písomné správy potvrdiť, upraviť či obohatiť, alebo v niektorých prípadoch aj vyvrátiť.

Jedna vec, pri ktorej však hmotné nálezy pomôžu len veľmi ťažko, je označenie alebo označenia, pod ktorými boli vonkajšiemu svetu známi. A tých bolo veru nie málo. V snahe vyhnúť sa zmätku v nasledujúcom rozprávaní budem používať len jedno, azda v našom prostredí najznámejšie, a to Kumáni, ktoré sa používalo v byzantskej a latinskej spisbe. V arabskom svete sa im však ho-

8 Napríklad jeden kronikár z Kyjevskej Rusi ich opisuje ako divých barbarov vyslaných ako Boží trest, keďže sa s nimi stretol počas toho, ako mu vypálili kláštor a zabili nemalý počet jeho bratov. Na druhú stranu, perzský básnik Nizámí z Gandže, ktorého manželkou a múzou bola Kumánka, opisuje aj bežný život v poetickom duchu.

vorilo aj Kypčaci, kroniky z Kyjevskej Rusi ich nenazvú inak ako Polovci, Poliaci a západní Slovania Plavci, germánske jazyky ich označujú Valani či Falwen a Arméni ich volali ľahko vysloviteľným menom Chartešk.[9] Hoci sa môže zdať, že nemôže ísť o jednu a tú istú skupinu ľudí, väčšina z uvedených slov má rovnaký základ: plavý, svetlý. Pomenovania, ktorými ich nazývali Európania, boli zrejme prevzatím pôvodného turkického slova *quman* s významom bledý. S najväčšou pravdepodobnosťou ale nešlo o pomenovanie bledých svetlovlasých ľudí, podobných dnešným Škandinávcom, alebo niečo v tomto zmysle. Nejakým spôsobom sa zrejme líšili od okolitých turkických národov, no odpoveď na to, čím presne to bolo, nám zrejme veda jednoznačne prinesie až v budúcnosti, keď bude mať genetika dostatočne veľkú databázu vzoriek a azda bude aj očistená od rôznych nacionalistických nánosov.

Z historického hľadiska sa najčastejšie a na prvom mieste spomínajú zápisky Šarafa al-Marvázího, dvorného lekára seldžuckých sultánov. V preklade[10] píše: „K Turkitom patria aj Kúni, ktorí prišli z kitajských zemí, bojac sa Kitaj-chána. Boli nestoriáni[11] a boli vytlačení zo svojich pôvodných pastvín. Kúni boli prenasledovaní ľuďmi zvanými Kaj, ktorých bolo viac a boli silnejší a ktorí ich z týchto pastvísk vytlačili. Kúni sa presunuli na územie ľudu Šárí a Šárí premigrovali do zeme Turkomanov, ktorí sa zas posunuli do východného územia Guzov. Turci Guzovia sa zas posunuli na územie Badžanakov pri pobreží Arménskeho mora.“ Pre vzdelanca žijúceho v dnešnom Turkmenistane v 11. storočí bolo toto súvetie zrejme zrozumiteľnejšie ako pre dnešného človeka, niektoré názvy však môžeme identifikovať pomerne jednoducho. Turkméni a Turkomani sú v podstate to isté, Guzmi myslí Uzov či Oguzov a pod označením Badžanakovia môžeme jednoznačne identifikovať Pečenehov. Zostávajú tak Kúni, Kaj a Šárí, ktorých identifikácia je

9 Bližší rozbor z pohľadu etymológie a lingvistiky celkovo vypracoval P. Golden: The Shaping of the Cuman-Qïpchaqs. In: *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*. Bukurešť 2011, s. 303 – 332.

10 Do slovenčiny ho prekladám z vyššie citovaného článku P. Goldena.

11 Nestoriáni boli kresťanská sekta, ktorá svoje uplatnenie našla v Perzii a neskôr jej misie mierili až do Číny. Etablovala sa hlavne na území Ujgurov.

omnoho problematickejšia. Najpravdepodobnejším vysvetlením je, že všetky tri zložky sa podieľali na vzniku rôznorodého, zloženého etnika, ktoré poznáme pod názvom Kumáni.

Podobný opis ako ten od Marvázího zanechal aj arménsky historik Matúš z Edessy, ktorý takmer storočie po ňom napísal: „... Hadí ľud sa pohol a vytlačil Bledých, ktorí migrovali a vytlačili Uzov a Pečenehov a všetci títo ľudia, spoločne, obrátili svoj hnev na Rimanov."[12] Konkrétne mená pôvodných iniciátorov reťazovej migrácie, ktorých Marvází ešte mohol poznať priamo, sú nahradené takmer mýtickými prezývkami. Aby celkového zmätku nebolo málo, je nutné zmieniť sa pár vetami o Kypčakoch, ktorí sú často považovaní za jedno a to isté etnikum ako Kumáni.

S pojmom Kypčaci sa stretávame v historickej arabskej a perzskej spisbe. Spočiatku boli len jedným z mnohých rodov kočovníkov žijúcich v okolí riek Irtyš a Ob a podriadených ríši Kimakov. Boli však jedným z hlavných článkov spomínanej chaotickej spleti migračných vĺn, a ich menom sa preto začala nazývať obrovská masa zmiešaného nomádsky žijúceho ľudu, ktorý západní autori a aj táto kniha nazývajú Kumánmi. V stručnosti sa dá povedať, že Kumáni boli západnou a Kypčaci východnou vetvou jedného veľmi voľne spojeného konglomerátu a ich odlišnosť spočívala hlavne v tom, z akého geografického prostredia pochádzal ten, kto o nich písal. V 13. storočí – už pod mongolskou nadvládou – boli Kumáni a Kypčaci pre európskeho pozorovateľa jedno a to isté,[13] hoci rozdielnosti by sa pri bližšom sledovaní v takom obrovskom spoločenstve dali nájsť určite mnohé.

Na základe týchto písomných prameňov je možné stanoviť nespočetné množstvo hypotéz, dokonca takých, ktoré sa navzájom vylučujú, no jedno je isté. Niekedy na konci 10. storočia sa v Strednej Ázii dejú turbulentné zmeny s nadregionálnymi dôsledkami. Prvá iskra vzplanula niekde na území dnešnej Číny a dala

12 Myslí sa tým Byzantské impérium.

13 Symbol rovná sa medzi Kumánov a Kypčakov definitívne vložil františkánsky brat Viliam z Rubrucku, vyslanec francúzskeho kráľa Ľudovíta IX. na dvor mongolského chána. Jeho dielo je dostupné aj v českom preklade. E. Knobloch a P. Poucha (prekl.). *Putování k Mongolům*. Praha 1964.

do pohybu masy kočovníkov, ktorí sa tlačili smerom na západ, až prišli na územie pričiernomorských stepí, kde túto zmes prevažne turkicky[14] hovoriacich kočovníkov nazývame mierne zjednodušene Kumánmi.[15] Čo bolo prvotným spúšťačom týchto migrácií, je ťažké určiť a ako vždy šlo zrejme o súbor viacerých čiastkových dôvodov. V Strednej Ázii je na základe paleoenvironmentálnych štúdií[16] možné sledovať striedanie sa suchých a vlhkých období, ktoré pomerne jasne korešponduje so vzostupmi a pádmi kočovníckych ríš. Ako už bolo spomínané vyššie, aj krátkodobé zmeny na stepi vyvolávajú reakciu, najčastejšie v podobe migrácie časti pastierskej populácie. V období, keď sa začínajú hýbať aj ľudia, neskôr nazývaní Kumáni, zažívali stepi v oblasti Strednej Ázie obdobie sucha. Zhoršenie kvality pastvín vyvolalo reťazovú reakciu, keď jeden ľud v snahe zachrániť si svoj spôsob života prenikol na územie iného spoločenstva. Silnejšie zoskupenie po dobrom alebo po zlom pohltilo to slabšie a v prípade, že podmienky boli stále zlé, postupovali ďalej. Jeden kmeň sa nabaľuje na druhý a spoločne sa ako príslovečná snehová guľa valia vpred, v našom prípade do miernejšieho pásma v Európe. Aj archeologický materiál získaný z hrobov túto teóriu postupného zmiešavania potvrdzuje. V kumánskych hroboch v európskej časti stepi vidno vplyvy ako z prostredia Sibíri, z Altaja a stepí dnešného Kazachstanu, tak aj pozostatky kočovníkov, ktorí ovládali pastviny nad Čiernym morom a okolo rieky Volga v predošlom období.

Postupné prenikanie Kumánov môžeme veľmi dobre sledovať na pohrebisku pri starej pevnosti s názvom Šarkel-Biela Veža na

14 Je nutné mať na pamäti, že turkický nerovná sa turecký. Moderný turecký jazyk je len jeden z veľmi širokej rodiny turkických jazykov, tak ako slovenčina patrí do skupiny jazykov slovanských. Medzi moderné jazyky, ktoré priamo vychádzajú z kumánčiny či kypčakčiny, patria kazaština, kirgizština či tatárčina.

15 V snahe vyhnúť sa zmätku budem toto pomenovanie používať v rámci celej knihy, aj na miestach, kde by bolo možno korektnejšie použiť označenie Kypčak alebo iné z pomenovaní.

16 Zhrnutie týchto javov naposledy priniesla štúdia J. Struck, M. Bliedtner, P. Strobel et al. Central Mongolian lake sediments reveal new insights on climate change and equestrian empires in the Eastern Steppes. *Scientific Reports* 12, 2022, s. 1 – 13.

Mapa znázorňuje trasu migrácie Kumánov na územie východnej Európy a kočovnícke etniká, ktoré tento priestor obývali pred nimi. Prerušovaná čiara označuje hranicu medzi stepou a lesostepou. Autor: M. Holeščák.

rieke Don,[17] kde postupne pochovávali viaceré skupiny kočovníkov. Ako prvé sa v hroboch Oguzov a Pečenehov, ktorí tu tvorili vojenskú posádku, nachádzajú predmety, spájané s kumánskym elementom. Medzi ne zaraďujeme najmä oválne strmene bez uška, ktoré predstavujú inováciu prichádzajúcu z Východu práve v začiatkoch 10. storočia. Najprv len ojedinele, po jednom exemplári v hrobe spolu so starším typom, akoby sa človek v ňom uložený ešte zdráhal prijať túto inováciu. V jednom bode sa však pochovávanie Pečenehov a Oguzov na tomto mieste zrazu končí a novoprichádzajúci Kumáni mŕtvych spolu s pre nich typickými predmetmi začínajú pochovávať nielen na starom pohrebisku, ale aj na ruinách mesta, ktoré tu stálo.

17 Vykopávky na ňom prebiehali ešte na začiatku 50. rokov 20. storočia, pred tým, ako ho zaliala voda Cimľanskej priehrady. Publikáciu o kočovníckom pohrebisku napísala S. Pletneva, no s veľkým časovým odstupom. С. Плетнёва. *Печенеги и гузы на Нижнем Дону (по материалам кочевнического могильника у Саркела-Белой Вежи)*. Москва 1990.

Prvé nájazdy

Ešte pred tým, než padol samotný Šarkel, sa prvým cieľom stali Oguzi na stepiach nad Kaspickým jazerom, medzi povodím Volgy a Uralu. Kedysi mocný nomádsky konglomerát mal zaiste aj vlastné vnútorné problémy, no útok Kumánov zo severovýchodu bol takzvaným posledným klincom do rakvy. Detailnejší opis tejto takmer bratovražednej vojny sa nám však, žiaľ, v žiadnej kronike nezachoval. Pramene jasne hovoria až o následkoch, z ktorých nás bude najviac zaujímať dianie na pričiernomorských stepiach. Toto územie je susedom Karpatskej kotliny, a teda aj Uhorska, a práve odtiaľ prišli aj Maďari, jeho spoluzakladatelia. Začiatkom 11. storočia túto stepnú zónu ovládali Pečenehovia, kočovnícke etnikum, ktoré taktiež výrazne ovplyvnilo aj naše dejiny a na detailný opis ich histórie by bola nutná samostatná kniha.[18] V našom rozprávaní je dôležitý až ich postupný zánik.

Susedom a hlavným rivalom Pečenehov bola Kyjevská Rus, rozprestierajúca sa na obrovskom území, ktoré zahŕňalo najmä dnešnú severnú Ukrajinu, európsku časť Ruskej federácie a Bielorusko. Odtiaľto pochádza aj základný zdroj pre toto obdobie: *Rozprávanie o dávnych časoch alebo Nestorova kronika*, ktorý bol spísaný začiatkom 12. storočia.[19] Hoci bola Kyjevská Rus mocná politická entita, nešlo o úplne jednotnú ríšu, ale skôr o voľné spojenectvo niekoľkých kniežatstiev na čele s tým Kyjevským. Najvyššie kniežа však malo v podstate len titulárnu moc nad ostatnými a skutočný vplyv závisel od jeho osobných schopností v politike, diplomacii a, samozrejme, aj vo vedení vojny.

V čase, keď Kumáni vytláčali posledné zvyšky Uzov smerom na západ, bol veľkokniežaťom Jaroslav I. Múdry, silný a charizmatický zjednotiteľ, ktorého panovanie možno označiť ako obdobie rozvoja

18 Takáto publikácia aj existuje, napísal ju poľský autor a vyšla v anglickom jazyku: A. Paroń. *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*. Leiden a Boston 2021.

19 V origináli známa ako *Povesť vremennych ľjet*. Vyšla aj v slovenskom komentovanom preklade. M. Daniš (prekl.) *Nestorov letopis: povesť o dávnych časoch na ruskej zemi*. Bratislava 2018.

a prosperity. Krátko po tom, ako stabilizoval svoju suverenitu, sa však musel vysporiadať s masívnym pečenežským útokom na Kyjev v roku 1036. Hoci sa to v kronike jednoznačne neuvádza, medzi riadkami môžeme cítiť pečenežské zúfalstvo, keďže ich tlak Uzov a Kumánov donútil k poslednému pokusu vydobyť si miesto pod slnkom. Beznádejný úder na opevnené centrum Rusi však logicky dopadol veľmi zle a kronikár poznamenáva, že Pečenehovia, ktorí nezahynuli v boji, sa rozutekali na všetky strany a v jeho očiach prestali existovať.

Samozrejme, nie je pravda, že ako etnikum zanikli, ale ohľadom úteku mal Nestor pravdu. V rovnakom období sa totiž veľká časť týchto kočovníkov postupne presúva na Balkán na územie Byzancie, kde sa s nimi ešte stretneme. Jaroslav sa tak, hoci nie úplne vlastnou šikovnosťou, vysporiadal s kočovníckou hrozbou, ktorá pravidelne terorizovala južné časti jeho ríše. No krátko pred tým, než sa na scéne ukážu Kumáni, zomiera. Vládu po ňom preberajú jeho traja synovia, ktorí tvoria takzvaný triumvirát. Sedeli na stolcoch v troch južných kniežatstvách, a tak mali aj najživšie kontakty s kočovníkmi. Najstarší z nich, Izjaslav, sa stal veľkokniežaťom v Kyjeve, Svjatoslav bol kniežaťom v Černihove a Vsevolod v Perejaslavi.

Prvýkrát sa s Kumánmi na stranách *Nestorovej kroniky* stretávame v roku 1054 alebo 1055.[20] Na čele s bejom Bolušom sa stretli s kniežaťom Vsevolodom, ktorý tesne predtým porazil pred Kumánmi utekajúcich Uzov. Obe strany, ktoré sa teraz stretli prvýkrát, uzavreli spolu akúsi dohodu, načo sa kočovníci bez boja vrátili späť na step. Je možné predpokladať, že Bolušovým hlavným cieľom bola porážka Uzov, ktorí ako poslednú útechu videli ruské územie. Keď však zistil, že jeho práca je už hotová a Uzi sú rozprášení, nemal dôvod odmietnuť Vsevolodom navrhnutý mier, zaiste sprevádzaný výmenou lukratívnych darov.

20 Na stredovekej Rusi sa používal byzantský kalendár, v ktorom sa rok začínal 1. septembra. V niektorých prípadoch, keď nie je jednoznačne napísaný mesiac v roku alebo to nie je možné z textu jednoznačne odvodiť, sa používa rozmedzie dvoch rokov.